

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií, Katedra sociologie

Jakub Zich

**Kriticko-realistická filosofie vědy, její
důsledky a přínos pro metodologii sociálních
věd**

Bakalářská práce

Praha 2014

Autor práce: **Jakub Zich**

Vedoucí práce: **Jan Balon, Ph.D.**

Rok obhajoby: **2014**

Bibliografický záznam

ZICH, Jakub. *Kriticko-realistická filosofie vědy, její důsledky a přínos pro metodologii sociálních věd*. Praha, 2014. 29 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií. Katedra sociologie. Vedoucí bakalářské práce Jan Balon, Ph.D.

Abstrakt

Kritický realismus uznává epistemický relativismus, to znamená víru v to, že naše poznání není konečné, úplné a není čirým odrazem skutečnosti. Odmítá však kritický relativismus vyznačující se vírou v nemožnost výběru toho adekvátnějšího popisu skutečnosti. Abychom dokázali reflektovat míru a povahu našeho poznání, musíme nejprve odhalit ontologický status *věcí*, které zkoumáme - a to jak v přírodních, tak sociálních vědách - což implikuje jednoznačné odmítnutí teze o korespondenci našeho vědění o *věcech* s jejich substantivní existencí. Abychom se přiblížili poznání pravé podstaty věcí, nesmíme se omezit na naše omezené zkušenosti s událostmi, které jsou produktem spolupůsobení konkrétních generativních mechanismů a kauzálních vztahů. Z tohoto důvodu je zapotřebí vyšší míra abstrakce a teoretické zakotvení našich poznatků. Naše teorie o generativních mechanismech poté mohou být na základě empirického zkoumání dočasně potvrzeny, částečně vyvráceny, nebo pozměněny; vždy však s vědomím, že naše zkušenost je pouze zkušeností s variabilními manifestními projevy, které jsou podmíněny vyšším strukturálním upořádáním. Všechny tyto teze představují pojitko mezi přírodními a sociálními vědami. Následující text diskutuje i mnohé odlišnosti a rovněž to, co tyto odlišnosti znamenají pro sociálně-vědní bádání.

Abstract

Critical realism acknowledges epistemic relativism, which means faith, that our knowledge is not definite, complete and that it's not pure mirror of reality. It however refuses critical relativism, which claims, that we cannot choose more adequate

description of reality between two or more competing descriptions. In order to reflect an extent and character of our knowledge, first we have to reveal ontological status of *things*, which are subject of our investigation – in case of natural science as well as in social science – which implies fundamental refuse of the thesis about correspondence between descriptions of *things* and their substantial existence. In order to approach knowledge about real essence of things, we cannot confine on our experiences of events, which are products of co-operation of particular generative mechanisms and causal relations. For that reason higher degree of abstraction and theory-grounded knowledge is necessary. Our theories about generative mechanisms can be than on the basis of empirical investigation temporarily verified, partly falsified or modified; but always with recognition, that our experience is only an experience of variable manifest appearances, which are conditioned with higher structural ordering. Foregoing thesis represents connection between natural and social sciences. Following text also discusses many differences and as well as what these differences mean for social-scientific exploration.

Klíčová slova

Kritický realismus, transcendentální realismus, kritický naturalismus, postmodernismus, filosofie vědy, ontologie, epistemologie, Bhaskar

Key Words

Critical realism, transcendental realism, critical naturalism, postmodernism, philosophy of science, ontology, epistemology, Bhaskar

Rozsah práce: 58 620 znaků

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne

Jakub Zich

Institut sociologických studií

Projekt bakalářské práce

Vedoucí: Mgr. Jan Balon, PhD.

Řešitel: Jakub Zich

Název bakalářské práce: Proměny identity po postmodernismu

Název práce v anglickém jazyce: Transformations of identity after postmodernism

Klíčová slova: postmodernismus, post-postmodernismus, identita

Klíčová slova v anglickém jazyce: postmodernism, post-postmodernism, identity

Zásady pro vypracování:

Ve své práci budu postupovat kreativně kompilativním způsobem, vycházet budu z teoretických vědeckých článků a publikací, které se vymezené problematice věnují.

Předběžná náplň práce:

Moderní společnost pracovala jako jeden mechanismus, snažila se o uskutečnění předem stanovených cílů a byla značně optimistická v řešení svých problémů. Modernita představovala něco jako společný projekt s vizí lepší budoucnosti, která se ponese v duchu dokonalosti, usilovala o vyvrácení mýtů minulosti i současnosti, které však nahrazovala mýty propracovanějšími a modernějšími. Postmodernitu naopak charakterizuje pluralita, mnohoznačnost, roztržitost (státu, norem, hodnot) a neurčitost. Postmoderní člověk je především konzument posedlý budováním své identity, která se ztrácí v rostoucí anonymitě – je cizincem obklopeným informacemi. Co se změnilo od 80. let minulého století, kdy byla postmoderna na svém pomyslném vrcholu? V jaké době žijeme nyní? Paradigma modernity i postmodernity již dávno vymizelo z filosoficko-sociologických debat o charakteru současné společnosti, namísto toho se mluví o době post-postmoderní a právě tímto fenoménem bych se chtěl ve své bakalářské práci zabývat.

Práce si klade za cíl odpovědět na otázku, kam se vytratila postmoderní sociologie a jaké paradigma ji vystřídalo, co nového přináší, jak se vůči postmoderně vymezuje a jakými způsoby charakterizuje dnešní euroatlantickou společnost. Jelikož se

jedná o poměrně široké téma, zaměřím se především na proměnu charakteru a vnímání identity.

Předběžná náplň práce v anglickém jazyce:

The aim of my bachelor thesis is to answer the question, where to the postmodern sociology disappeared, which paradigm replaced it and in what manners it characterizes contemporary euroatlantic society. Because post-postmodernism is relatively wide topic, I'll focus mainly on the change of character and perception of identity.

Orientační seznam literatury:

BAUMAN, Zygmunt. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.

BAUMAN, Z. 2004. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta.

BAUMAN, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.

LIPOVETSKY, Gilles. 2001. *Éra prázdnoty*. Praha: Prostor.

LÓPEZ, José & Garry POTTER (eds.). *After postmodernism: An introduction to critical realism*. London: Athlone Press.

LYOTARD, Jean-François. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofia.

McLENNAN, Gregor. 1995. „After postmodernism – back to sociological theory?“. *Sociology* 29 (1).

MATTHEWMAN, Steve & Douglas HOEY. 2006. „What happened to Postmodernism?“. *Sociology* 40 (3).

NEALON, Jeffrey. 2012. *Post-postmodernism*. Stanford: Stanford University Press.

OWEN, David (ed.). 1997. *Sociology after postmodernism*. London: Sage.

SHAW, David G. (ed.). 2001. „Agency after postmodernism“. *History and Theory* 40.

SCHRAG, Calvin O. 1999. *The self after postmodernity*. New Haven: Yale University Press.

SIMMEL, Georg. 1997. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: SLON.

SMITH, Richard & Philip WEXLER (eds.). 1995. *After postmodernism: education, politics and identity*. London: Falmer Press.

VEBLEN, Thorstein. 1999. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: SLON.

WOODIWISS, Anthony. 1990. *Social theory after postmodernism*. Hampshire: Pluto Press.

Podpis vedoucího práce

Podpis řešitele

Obsah

PŘEDMLUVA	2
ÚVOD	4
1. TRANSCENDENTÁLNÍ REALISMUS	7
2. KRITICKÝ NATURALISMUS	12
ZÁVĚR	26
POUŽITÁ LITERATURA	28

Předmluva

Především v 70. a 80. letech 20. st. zaujímal postmodernismus významné postavení jakožto myšlenkový směr zasahující do mnoha oblastí lidské tvorby a uvažování, od literatury k vědě či filosofii. Avšak v době svého největšího rozkvětu začíná v 1. polovině 90. let s nevídanou rychlostí mizet z akademických knih a konferencí, a jestliže se v tomto období se slovem *postmodern* přece setkáváme, tak s předponou *after* (Matthewman, Hoey 2006: 530). *After-postmodernism (po-postmodernismus)* je výrazem hledání nových alternativ k postmodernímu myšlení, které se najednou zdá být vyčerpané a stále více podrobované kritice. Pod nálepkou *postmodernismus* se skrývá mnoho témat, a není mým cílem je zde obsáhle rozvádět a diskutovat, neboť to už bylo učiněno nesčetněkrát. Pro nás je důležité, že postmodernismus je často spojován s relativismem, a to jak epistemickým, tak kritickým. To znamená s tvrzením, že naše možnosti poznávání světa jsou omezené a neumožňující nezkreslený přístup k tomu, co chceme poznat – tento pohled v určité modifikaci sdílí i kritický realismus. Postmodernismus však rovněž přichází s tím, že nemůžeme vybrat mezi dvěma pohledy ten realitě adekvátnější, neboť pohledy jsou vždy konstruovány v určitých diskurzích, které jsou prý neslučitelné, neporovnatelné a relativní – každý z nich je jednou konstrukcí z mnoha (Sayer 1999: 68), Lyotard píše o neporovnatelných řečových hrách (1993) apod. Pravda se tak z tohoto pohledu zdá být nepostihnutelná, neboť naše rozlišovací schopnosti mj. trpí jakýmsi kulturním předsudkem. Tento epistemický nihilismus zpochybňuje samotné esenciální poslání vědy, a tak ji o něj připravuje. Jak uvidíme dále, kritický realismus tento pohled odmítá.

V roce 2005 vydávají López a Potter sborník textů s názvem *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism* představující úvod do kritického realismu, který je zde vylíčen jako vědeckému bádání přístupná alternativa k postmodernismu (v určité opozici k němu). V době publikace tohoto souboru textů však není kritický realismus ničím novým, již v roce 1975 vychází zásadní kniha Roy Bhaskara, hlavního představitele tohoto směru, *A Realist Theory of Science*, která je považována za základní text nově vzniknuvšího kritického realismu a která nabízí inovativní přístup k filosofii vědy, v tomto případě především přírodní vědy, otázky sociální vědy jsou rozváděny v dalších navazujících knihách, zejména v *The Possibility of Naturalism (orig. 1979)*, ze které budu rovněž čerpat.

Jelikož kritický realismus jakožto svébytná filosofie vědy není v českém akademickém kontextu příliš znám a zmapován, rozhodl jsem tuto práci zasvětit právě jemu. Mým cílem je představit hlavní myšlenky a východiska tohoto směru včetně toho, jak se tento přístup staví k problematice sociálních věd a jaké důsledky to představuje pro konstrukci jejích konceptů, teorií, metodologií apod. Věřím, že tato práce se může stát podnětem pro další přemítání o filosofii sociální vědy a o tom, jak důležité místo v celém poznávacím procesu zaujímá. Následující text obsahuje dvě hlavní kapitoly, které jsou dále členěny do navazujících subkapitol.

Úvod

Kritický realismus představuje epistemologické a ontologické východisko, jehož konstrukce je nezbytným předpokladem jakéhokoli vědeckého bádání, pakliže si toto bádání klade nárok na srozumitelnost s ohledem na širší teoretický a filosofický rámec (Potter, López 2005). Samotný název kritický realismus vznikl spojením dvou přístupů Roye Bhaskara k filosofii vědy. Prvním z nich je transcendentální realismus, který se váže především k přírodním vědám a představuje obecnou ontologii zkonstruovanou na základě analýzy vědeckého zkoumání a praktik, druhým z nich je kritický naturalismus, vyvinutý a přizpůsobený pro specifika humanitních věd, které můžeme dále dělit na dvě podkategorie – sociální a psychologické vědy (Collier 1994: xi-xii). Oběma přístupům věnuji samostatnou kapitolu, přičemž u druhého se zaměřím přednostně na vědy sociální.

První kapitola pojednávající o transcendentálním realismu jakožto o obecné ontologii vědy (s přihlédnutím k přírodním vědám) zaujímá v celém výkladu podstatné místo, neboť za prvé spolu s úvodem objasňuje, proč je důležité disponovat artikulovanou filosofií vědy a za druhé jsou zde představeny nejdůležitější pojmy celé filosofie, které hrají svou roli i v druhé kapitole zaměřené na vědy sociální. Tyto pojmy, jakkoli abstraktní, jsou nám nápomocny při rozlišování mezi tím, co existuje a tím, jak jsme schopni poznávat to, co existuje, a to jak v přírodních, tak sociálních vědách. Práce s termíny jako je *generativní mechanismus*, *tendence věcí* apod. provází celou stať, proto jsou v druhé a třetí části první kapitoly podrobněji diskutovány jejich vzájemné vztahy a ve stručnosti i jaké to má důsledky pro samotný poznávací proces. Poslední dvě části první kapitoly v obecné rovině upozorňují na fakt, že rozvoj jakéhokoli vědění je podmíněn sociálním procesem, který je samozřejmě proměnlivý. Tyto části jsou rovněž úvodem do vysvětlování teze, že naše popisy reality (neustále revidované) nejsou to samé jako realita sama. Druhá rozsáhlejší kapitola diskutuje, do jaké míry lze transcendentální realismus, potažmo naturalismus aplikovat na vědy sociální. Jelikož je zřejmé, že společnost nemá stejnou povahu jako příroda, je v třetí a čtvrté subkapitole rozváděn její ontologický status – to je důležité, protože pouze na základě této znalosti můžeme usuzovat na poznávací možnosti sociální vědy, jinak řečeno na epistemologické důsledky ontologické danosti. Jelikož *teorie* zaujímá v celé filosofii důležité postavení, je v páté a šesté subkapitole nastíněno její postavení v sociálních vědách. Sedmá subkapitola je rozdělena na tři oddíly, každý z nich se věnuje jednomu

z podstatných limitů naturalismu v sociálních vědách. Všem těmto subkapitolám je společná snaha o přiblížení důsledků celé filosofické koncepce pro sociálně-vědní poznávací proces. V osmé, a zejména deváté části jsou pak v obecnější rovině předestřeny některé další metodologické implikace, které mají základ v tezi, že sociální věda nemůže být prediktivní, ale vysvětlující, a to vzhledem k tomu, že společnost lze zkoumat pouze jako otevřený systém, který je velmi vzdálen experimentálnímu prostředí v přírodních vědách. Jsem si vědom, že především tato část může působit poněkud kontroverzně, nebyla však (v souladu s kriticko-realistickou filosofií) koncipována jako arbitrární rozsudek, který nesnese revize od učenějších, než jsem já sám. To samozřejmě platí pro celou práci. Závěr je vyzdvižením některých podstatných tezí kritického realismu.

Dříve než se však dostaneme k samotnému představení kriticko-realistické filosofie, krátkou část této práce bych rád věnoval dle mého názoru podstatné otázce, kterou si klade sám Bhaskar, totiž, jak je vůbec filosofie vědy možná? Jak se může filosof vyjadřovat k vědě? Historicky se věda a filosofie vyvíjely více méně v symbióze až do Kanta, který se je jako první pokusil teoreticky oddělit. Tato snaha však neměla mnoho následovníků a nejasnost v rozlišování vědy a filosofie trvá dodnes. Bhaskar se domnívá, že pokud vůbec mají být odděleny, tak pouze na základě obecnosti jejich pohledu na zkoumanou skutečnost a objekty, a to v případě, že přestaneme vědu vnímat primárně jako empiricky podmíněnou. Pozitivní argument pro možnost filosofie vědy můžeme vyvodit z Bhaskarova rozlišení podle obecnosti jejich otázek. Filosofie nezasahující do konkrétních teorií, sloužící pouze jako jejich společný rámec, je možná, ba dokonce nezbytná, neboť vědec se musí ptát, jaký musí být stav a charakter *věcí*, abych je mohl zkoumat. V této rovině uvažování se již dostáváme na filosofickou půdu, v tomto momentu je věda kodifikována a motivována filosofií (Bhaskar 1998: 4-8).

Můžeme nicméně rozlišovat mezi implicitní a explicitní filosofií, nebo jinými slovy neuvědomovanou a uvědomovanou, či nereflektovanou a reflektovanou. Ostatně každý má nezbytně nějakou koncepci světa, na jejímž základě chápe, jedná a získává znalosti, vědce nevyjímaje. Jde o to, jak je tato koncepce reflektovaná v samotné badatelské aktivitě. V artikulované filosofii vědy, která je dle kritického realismu nezbytnou podmínkou pro srozumitelnost a adekvátnost vědy, se neodráží konkrétní vědecké ontologie, tzn. explanace fungování konkrétních struktur, mechanismů apod. Proto se např. filosofie sociální vědy, nebo v našem případě realistická metateorie,

nezabývá tím, jaký konkrétní metodologický přístup (spíše individualistický, nebo spíše strukturální atd.) bude zvolen ke zkoumání daných objektů, neboť ten vyplývá z jejich povahy a z toho v jakém kontextu a z jakého úhlu pohledu je chci zkoumat (Outhwaite 1998: 283, 291), (Collier 1994: 16-17).

Transcendentální realismus

1.

Na úvod této kapitoly bude dobré objasnit proč právě *transcendentální* realismus. Odpověď na tuto otázku se skrývá v typu argumentu, který Kant nazývá transcendentálním, a který vždy začíná otázkou ‚jaká musí být skutečnost, aby x bylo možné?‘; pod x si můžeme představit např. jakoukoli lidskou aktivitu (Collier 1994: 20). Od této otázky se odvíjí i celá Bhaskarova metateorie vědy, a to proto, že zkoumá podmínky pro činnost a srozumitelnost vědy, podmínky, které determinují její možnosti poznání. Tento druh otázek se zaměřuje na strukturální formy přesahující naši zkušenost a události, kterých jsou podmínkou. Bhaskar se od Kanta na první pohled liší v tom, že na rozdíl od něj je přesvědčen, že zmiňované podmínky a vlastnosti je možno nalézt v *reálném* světě (a jsou tedy otevřeny zkoumání) a nejen ve světě idejí (které světu dávají jeho poznatelnou formu), zde je tedy základní rozdíl mezi transcendentálním idealismem a transcendentálním realismem (Collier 1994: 21).

2.

Můžeme říci, že transcendentální realismus vzniknul jako polemika s empirickým realismem a pozitivismem, který od dob Davida Huma ve vědeckém diskurzu převládal. Argumentace celé Bhaskarovy knihy *A realist theory of science* se odvíjí od tvrzení, že hovořit o vědeckém zákoně není to samé jako hovořit o konstantním sledu událostí, z něhož pozitivisté a empirikové chybně vyvozují obecně platný zákon. Nejen že samotné empirické pozorování jevů v uzavřených uměle stimulovaných či nahodilých systémech není dostatečnou podmínkou pro odhalení zákona, píše Bhaskar, není dokonce vůbec nutné. Toto tvrzení se opírá o tzv. transcendentální argument vyplývající z povahy experimentální aktivity. V té totiž vždy nezbytně figuruje člověk – vědec, který z požadavku srozumitelnosti vědeckého experimentu musí v každém případě pracovat v uzavřeném prostředí (např. urychlovač jaderných částic v CERNu), ve kterém může mít kontrolu a přehled nad probíhajícími událostmi, nad jejich sekvencemi a vzory. Tyto události jsou nicméně aktuálního charakteru, z takového druhu pozorování se tudíž nedá vyvodit příčinný zákon, který funguje primárně v otevřených systémech.

Je nutné uvědomit si, že existují určité generativní mechanismy, které operují nezávisle na událostech, které generují či ovlivňují. Nositeli těchto mechanismů jsou na lidské aktivitě nezávislé struktury, které jsou velmi těžko odhalitelné a pozorovatelné. Je tedy nanejvýš důležité rozlišovat mezi *mechanismy, událostmi a zkušenostmi* (Bhaskar 2008: 12-17). Uvedme jednoduchý příklad z literatury, díky zkušenosti jsme vypožorovali, že vždy když teplota klesne pod 0°C, zamrzne voda (konstantní sled událostí), tento fakt by byl empirickým realistou označen za vysvětlující zákon, ačkoliv ve skutečnosti se jedná o nic nevysvětlující regularitu, jejíž původce je mechanismus, který empirický realista ignoruje (Outhwaite 1987: 21). Je to podobné jako kdyby explanace toho, proč odvádím 15% daň ze svého příjmu, bylo prosté konstatování ‚protože to tak je‘.

Identifikace ontologické distinkce mezi vzory událostí a příčinnými zákony nás vede k potřebě zaštitění jakýchkoli empirických zjištění teorií, která je schopna postihnout zákony z událostí, které generují, popřípadě zkušeností, které s nimi člověk může mít. Pouze konstrukcí teorie, která rozlišuje tři zmíněné dimenze reality, se můžeme vyhnout epistemickému omylu, dle Bhaskara tak častému u pozitivistů a empiriků, který vychází z překrucování a zjednodušování zákonů na sekvence událostí či dokonce zkušenosti. Je to teorie, vycházející z obecného filosofického přístupu, která je schopna zasadit omezené možnosti pozorovaného a zakoušeného do širšího kontextuálního rámce a je to teorie, která nám poskytuje prostor pro explanaci.

Dovolím si zde parafrázovat a pro účely této práce rozvinout Manicasův příklad s deštěm (srv. 1998: 333), který poslouží i pro další navazující části textu. Nemusím mít široké znalosti meteorologie, která vysvětluje počasí, abych z vnějších manifestních projevů (mračna, hřmění, citelné ochlazení) dokázal poměrně spolehlivě predikovat, že bude pršet; stejně tak nepotřebuji umět vysvětlit, jak funguje složitý systém práva a spravedlnosti, abych dokázal předpovědět, že když člověk vykradne banku, bude stíhán vykonavatelem práva. Na druhou stranu, i když budu schopen poměrně dobře explikovat¹, jakým způsobem funguje kapitalismus a kapitalistická ekonomika, je takřka nemožné, abych na základě těchto znalostí předpověděl, kdy přijde ekonomická krize, protože její příčiny jsou velmi komplexní a složité, sestávající ze spolupůsobení mnoha tendencí a v tomto případě i jednání nespočtu sociálních aktérů. Tyto příklady nám jasně ukazují,

¹ Existují samozřejmě různé stupně a druhy vysvětlení zkoumaného fenoménu, vysvětlení, která nikdy nemohou být absolutní a o jejichž adekvátnosti lze diskutovat v rámci vědecké komunity.

že by bylo chybné ztotožňovat explanaci s predikcí, či dokonce podmiňovat prvé druhým, jak to činí empiričtí realisté.

3.

Nyní blíže ke vztahovosti struktury, vzoru či sekvence událostí a zkušenosti. Struktura, jak již bylo zmíněno, disponuje určitými kauzálními generativní mechanismy, jejich kauzalita může být popsána jako *tendence* struktury. Realistická ontologie často operuje s pojmem *things – věci*, jako tyto „věci“ chápeme vše, co má určitou generativní schopnost a sílu (např. systém práva), která se může, avšak nemusí projevit v událostech, kterých je nicméně příčinou. Každá věc je svoji strukturou a interaguje s ostatními věcmi. Tak vzniká strukturovaný řád, který je *reálný*, ačkoliv nepozorovatelný. Pro realistickou ontologii jsou klíčové právě tyto *věci* spíše než události, které uvádějí v chod. Události jsou variabilní, věci nikoliv (což opět musíme brát s rezervou, pakliže uvažujeme o sociálním prostoru). Události jsou proměnlivé v závislosti na interakci mnoha různých příčinných sil a věcí, ať jsou lidem známé, či nikoliv². Jedním z úkolů jakékoli vědy je rozpoznat tyto invarianty (v případě sociálních věd časově omezené) – charakteristiku věcí a jejich vzájemných tendencí (Potter, López 2005: 11-12). Pro větší přesnost budu od této chvíle užívat pouze spojení *tendence věcí*. Realistická ontologie tak nepomíjí ani fakt, že tendence věcí a jejich příčinné mechanismy se mohou navzájem neutralizovat, jak píše Outhwaite, „všechny předměty na mém psacím stole jsou vystaveny gravitačnímu působení, ale před spadnutím na zem je chrání odpor stolu.“ (Outhwaite 1987: 22). Podobně můžeme uvažovat např. o tendenci volného trhu prohlubovat sociální nerovnosti, která však může být teoreticky mírněna působením strukturálních opatření sociálního státu.

Tendence věcí nemusejí být uplatňovány, a pokud jsou, nemusí být tento jejich projev lidmi zaregistrován a rozpoznán - můžeme se domnívat, že ve většině případů je tomu právě tak. To znamená, že takové tendence existují nezávisle na lidské aktivitě (nikoli však ve společnosti) a událostech, které generují. Stejně tak se události vyskytují nezávisle na zkušenostech jedinců, kteří jsou schopni je vnímat. Z výše uvedeného vyplývá, že základním kamenem kriticko-realistické ontologie je přesvědčení, že být je

² Podotýkám, že tato multikauzalita nemůže být konstantní, což ji činí nepostihnuteľnou v experimentálním prostředí, které je kontrolované – jinak by srozumiteľnost experimentální aktivity nebyla možná.

víc, než být vnímán (Outhwaite 1987: 19). Implikace těchto tezí pro sociální vědy budou rozvedeny v kapitole o kritickém naturalismu.

4.

Každá seriózní filosofie vědy se musí vypořádat s faktem, že vědění a znalosti jsou podmíněny sociální aktivitou, jejíž vliv na interpretaci a povahu produkovaných znalostí je nesporný a je ho tedy třeba brát v potaz. Transcendentální realismus, potažmo kritický realismus, přistupuje k problému vymezením dvou dimenzí vědění: *transitivní a intransitivní*.

Transitivní vědění podléhá změnám a vývoji, který je závislý na sociální aktivitě jedinců, která je zase podmíněna historicky a kulturně. Je zřejmé, že bez sociální interakce jedinců by nemohlo docházet ke kumulaci, rozvoji a změně vědění, neboť každé vědění předpokládá existenci nějakého předcházejícího, které vzniklo v sociálním prostředí – tím pádem může podléhat změně, na které může navazovat, případně ho revidovat.

Druhou dimenzí vědění je, že znalosti kumulované v sociálním procesu jsou, respektive mohou být (opět s přihlédnutím k sociálním vědám, o kterých bude řeč později), o objektech které jsou na lidské aktivitě zcela nezávislé – jsou intransitivní, a existovaly by tedy i v případě, kdy bychom o nich neměli žádnou znalost – např. elektrolyza, fotosyntéza, gravitace Země apod. Za transitivní vědění můžeme považovat vše, co prohlubuje naše znalosti intransitivních objektů – věcí. Spadají sem vědecké teorie, metodiky výzkumu, interpretovaná fakta, paradigmaty apod. Všechny tyto nástroje vědy předcházejí a určují další vývoj a proces kumulace znalostí, která předpokládá jejich existenci, jejich materiální příčinnost (Bhaskar 2008: 21-24).

5.

Z předcházející subkapitoly je zřejmé, že každá věda musí být chápána jako neustále běžící proces, při němž dochází k transformaci předešlého vědění, což zejména v přírodních vědách neznamená, že se mění i objekty, které jsou předmětem vědeckého zkoumání. Rozlišili jsme tři ontologicky nezávislé dimenze reality: strukturu, událost, zkušenost. Pro Bhaskara je realita strukturovaná, ale i stratifikovaná, to znamená, že existuje jakási hierarchie vrstev, přičemž jedna vrstva může být nadřazena druhé. V každé vrstvě se pak nacházejí všechny tři dimenze reálného (Bhaskar 2008: 185).

Připomeňme si příklad s bouřkou; tu v tomto kontextu můžeme chápat jako produkt interakce generativních mechanismů, jednou z jejich mnoha tendencí je vytvoření bouřkového mraku – struktury na nižší úrovni reality, která, jak už víme z předešlého příkladu, může být původcem sekvence událostí – hřmění, blesky atd., tyto události mohou být zakoušeny lidmi a na základě těchto zkušeností³ jsme schopni dále usuzovat na příčinu těchto zakoušených událostí. Nebo jiný příklad; představme si stát jakožto strukturu, jejíž působení má jistě vliv na fungování a podobu rodiny – struktury na ‚nižší úrovni‘ reality (agenda rodinné politiky, státní školy atd.). Vulgárně řečeno má instituce rodiny reprodukční a výchovnou funkci, její tendence vykonávat ji určitým způsobem je však do jisté míry ovlivněna strukturou na vyšší úrovni – státem (samozřejmě tu existují i mnohé další vlivy).

Vědec, jak ho chápe Bhaskar, se snaží postihnout charakteristiku entit-věcí-struktur zodpovědných za to, co se odehrává na ‚nižší‘ úrovni reality. Jak již bylo uvedeno: jelikož znalost existence věcí není znalost jejich manifestních sil a projevů, nemůže se vědec spoléhat na pouhou deskripci pozorovaných jevů, ale i na jejich vysvětlení. K tomu mu slouží dříve zmiňované nástroje vědy, které Bhaskar označuje jako příčinné materiální artefakty. Existence těchto artefaktů vede Bhaskara k závěru, že kumulace vědění ve smyslu rozšiřování znalostí je možná, v jeho interpretaci téměř nevyhnutelná, neboť neustálá obměna a zdokonalování nástrojů (v opozici např. k postmoderně) je předpokladem k prohlubování a korekci znalostí o samotných příčinných zákonech a generativních mechanismech, v tomto pojetí není vědění nikdy individuální záležitostí danou zkušeností jednotlivců, jak tvrdí empiričtí realisté, nýbrž kolektivním sociálním produktem (Bhaskar 2008: 185-188), jak píše Bhaskar, „znalosti, ačkoliv existují pouze díky lidské aktivitě, nejsou redukovatelné na jednání jedinců (..), to, že vědění nelze analyzovat pomocí individuálních zkušeností, neimplikuje, že vědění nelze analyzovat pomocí zkušenosti obecně“ (Bhaskar 2008: 187). Na druhou stranu, aby mohl být pokrok teoreticky možný, je podle realistické ontologie nezbytné vyhnout se tvrzení, že každá získaná zkušenost je nezpochybnitelná a tedy epistemologicky konečná, v takovém případě by samotná zkušenost ztratila svůj význam pro vědění tím, že by nesloužila jeho dalšímu rozvoji, nýbrž naopak, k jeho brzdění - tomu má zabránit propojení zkušenosti a teorie, která je zpochybnitelná ze své podstaty (Bhaskar 2008: 187-188).

³ Které ovšem, zdůrazňuji, nemůžeme chápat jako vysvětlující

„Vědy mají historie, které jsou jako všechny historie charakterizované kontinuitou a změnou“ (Bhaskar 2008: 189). V této souvislosti Bhaskar upozorňuje na to, že věda roste – zaznamenává pokrok současně s tím, jak se mění, už jen proto, že každá změna v transitivity procesu vědy znamená objevení nové dimenze či vrstvy reality a tím přispívá k revizi nebo modifikaci předchozího vědění, protože vědec sice vždy pátrá po příčinách událostí tohoto světa, jeho vysvětlení však nespádají do intransitivní sféry vědění, do světa věcí. Pokrok a změna jsou tedy v tomto pojetí neoddělitelné (Bhaskar 2008: 189-190). Nyní by měl být sociální rozměr každého vědění, i to jak ho pojímá kritický realismus, zřejmý.

Kritický naturalismus

1.

Druhou stěžejní prací kritického realismu je Bhaskarova kniha *The possibility of naturalism*, která blíže pojednává o filosofii sociální vědy a o možnostech sociálně-vědního zkoumání, které z ní plynou. Obsah této publikace se odvíjí od otázky, do jaké míry lze uplatnit postup transcendentálního realismu, který zde chápeme především jako ontologii přírodních věd, v případě věd sociálních. Analogicky k transcendentálnímu realismu se zde Bhaskar táže, jaká společnost musí být, aby věda o ní byla možná. Odpověď není nikterak překvapivá; aby byl kritický realismus (v tomto případě konkrétně kritický naturalismus) a jeho ontologie aplikovatelný i na sociologickou vědu a měl co nabídnout její filosofii, musí předpokládat, že i ve společnosti existují generativní mechanismy, neredukovatelné na jejich efekty, a podmiňující společenské procesy. Tyto mechanismy a struktury, podobně jako intransitivní objekty přírody, mohou být poznány, ačkoliv je nelze spatřit. Abychom poznali společenskou realitu a její struktury, je třeba odpoutat se od empirických a pozitivistických postupů, od jejich redukcionismu, který se vyznačuje analýzou zkušeností, nebo jednotlivých zdánlivě oddělených a nesouvisejících událostí (Bhaskar 2008: 195).

Druhá základní otázka zní takto: Jaké druhy věcí (jejichž povahu jsem definoval dříve) společnosti a lidé jsou? Pouze pokud odpovíme na tuto otázku, můžeme se dobrat k možnostem naturalismu v sociálních vědách. V reálné ambici odpovědět na tuto otázku se však skrývá předpoklad, že o lidech a společnostech (dále už jen o

společnostech) můžeme něco vědět a sdělit a priori, tedy předtím než začneme provádět samotný výzkum, konstruovat teorii apod., tedy něco co může být společným základem či předpokladem všech teoretických konceptů o společnosti (včetně těch protichůdných) – jakási neredukovatelná a nezpochybnitelná substance sociálního života, kterou je třeba postihnout a mít stále na paměti. Pakliže by to možné nebylo, ztratila by filosofie, potažmo naturalismus svůj význam (Bhaskar 1998: 13-17).

2.

Nyní podrobněji k problémům a možnostem naturalismu v sociálních vědách a k tomu, do jaké míry můžeme vycházet s transcendentálního realismu. Klasický naturalismus v sociálních vědách se nejvíce odrazil v idejích pozitivismu, o jehož popularitu a rozšířenost se v první polovině 19. st. zasloužil Auguste Comte. K této intelektuální tradici byla zformována anti-naturalistická antiteze, kterou nejlépe reprezentuje hermeneutická tradice soustřeďující se na významy připisované sociální realitě samotnými aktéry. Tento proud myšlení zaměřený na jednotlivce můžeme rozšířit o etnometodology, symbolické antropology, symbolické interakcionisty, interpretativní sociology aj. Badatelé vycházející z těchto myšlenkových paradigmat se opírají o tezi, že zkoumat sociální skutečnost je zcela odlišné od badatelské činnosti přírodovědců, a to vzhledem k naprosto rozdílné povaze „předmětu“ výzkumu. Hermeneutikové tvrdí, že nelze jedním metodologickým postupem slučovat významy a symboly, které jednotlivci užívají, a tím ustavují společenskou realitu a přírodní mechanismy a struktury existující nezávisle na lidské aktivitě. Naproti tomu lze postavit tvrzení Herberta Spencera, že společnost funguje jako organismus, kde orgány sice jsou oddělené a plní rozdílné funkce, ale zároveň pouze jejich společná součinnost zaručuje, že celý organismus nezanikne, podle této metafory se tak můžeme směle pustit do analýzy jednotlivých „orgánů“ společnosti a jejich funkcí, které jsou uspořádány do celistvé společenské struktury.

Bhaskarova filosofie sociální vědy se snaží nalézt východisko z této věčné opozice a odráží se od přezkumu omylů obou těchto paradigmat, která dle jeho názoru vycházejí převážně z chybné představy o fungování přírodní vědy. Společný omyl naturalistů a anti-naturalistů spočívá v identifikaci přírodní vědy jako ryze pozitivistické, což se neshoduje s Bhaskarovým transcendentálním realismem. První chtějí tento přístup aplikovat i v sociální vědě, zatímco druzí správně usuzují, že

vysvětlení sociální vědy nevycházejí z odhalování konstantních kombinací událostí, což však, jak jsme mohli vidět, neplatí ani pro vědy přírodní, které se pokouší o explanaci generativních mechanismů a kauzalit (Bhaskar 1998: 2).

Na základě těchto skutečností chce Bhaskar postulovat kvalifikovaný anti-positivistický naturalismus vycházející z realistického pohledu na vědu. Na jednu stranu lze podle Bhaskara vyjmenovat řadu významných odlišností v tématech přírodních a sociálních věd, které implikují i rozdílnost jednotlivých metodologických postupů a odlišnost vztahů vědec-téma. Na druhou stranu věří, že je možné, ba dokonce žádoucí, vytvořit takovou koncepci vědy, která do sebe bude s to pojmout i více či méně rozdílné metody. Bhaskar zdůrazňuje, že jeho přístup je epistemologický a filosofický, proto by bylo chybné očekávat od něj záruku výsledků takto pojímané sociální vědy, či dokonce tvrdit, že tento přístup je jediný možný, proto se také jeho kniha nazývá *Možnost naturalismu* (Bhaskar 1998: 3). Na tomto místě je vhodné zmínit, že takovýto způsob nahlížení na vlastní filosofii vědy zcela koresponduje s obsahem této filosofie, totiž tak, že není autorem prezentována jako konečná a nezpochybnitelná, ale jako znalost navazující na předchozí, znalost, která rozšiřuje pole poznání v souladu s již načrtnutým konceptem progresivní vědy a zároveň jakožto produkt transitivity sféry kumulace vědění je otevřená revizi, kritice či nahrazení vědění jiným, jehož však bude materiální příčinou, jak ji chápe Bhaskar.

3.

Společnost, tvrdí Bhaskar, „existuje pouze díky záměrnému jednání jedinců, ale není výsledkem (nebo příčinou) jejich záměrného jednání“ (Bhaskar 2008: 195). Zde, jako v každé práci zabývající se společností, nám vyvstává nespočetněkrát diskutované (a zároveň, zdá se, nikdy zcela uspokojivě vyřešené) sociologické dilema struktury a jednání. Jak se s touto otázkou vypořádává kritický naturalismus, uvidíme dále. Sociologie, jak ji pojímá Bhaskar, je primárně studiem přetrvávajících *vztahů*, nezajímá se o masy jedinců nebo masové chování. Tyto vztahy však nesmí být chápány jako přímo závislé na konkrétních jednotlivcích, kteří do nich vstupují, nýbrž jako obecné společensky uznané (či neuznané, ale dlouhodobě se vyskytující) formy přímé či nepřímé interakce, jejichž udržování nicméně je podmíněné aktivitou jedinců⁴ (Bhaskar

⁴ Tento způsob uvažování je pro Bhaskarovy první dvě knihy velmi typický, opakující se v různých variacích s toutéž formou. Proto i já ho zde zdůrazňuji vícečetným výskytem.

2008: 196). Jinými slovy, každý je (z hlediska reprodukce a udržování společenské struktury a vztahů) nahraditelný, pakliže je v záloze dostatek náhradníků – nositelů struktury a etablované vztahovosti. Z tohoto pohledu má tak každý sociální vztah svůj pevný základ – existoval dříve, třebaže v jiné podobě, a bude existovat i v budoucnu. Abychom postihli reálný základ vztahu, nemůžeme se omezit pouze na hermeneutickou analýzu zacílenou na významy, které mu připisují jednotliví aktéři, ačkoliv i ta nám může být nápomocna při odhalování pravé podstaty a charakteru tzv. přetrvávajícího vztahu.⁵

Mohl by vzniknout dojem, že celá filosofie, ačkoliv je prezentována jako nezávislá na konkrétních teoriích přece jenom určitou teorii či obecnější teoretický přístup implicitně preferuje a je jím ovlivněna, tento přístup bychom mohli nazvat strukturalistickým. Pokusím se to uvést na pravou míru. Za prvé, každá filosofie je nucena vycházet ze sumy určitých nedokazatelných axiomů, v případě kritického realismu je to např. tvrzení, že o věcech můžeme něco bezpečně říci a priori atd. Na těchto axiomech stojí a padá zbytek, který je logickým rozsáhlým rozvedením původních axiomů. Axiomy se jak známo nevyskytují jen ve filosofii, ale i v matematice, konkrétních teoriích atd. (seznam by mohl být nekonečný). Na zpochybňování axiomů se podle mého názoru ve své radikálnější formě zastavil postmodernismus a jeho soustředěný boj proti prvotním předpokladům ho dohnal až absurdnímu zpochybňování všeho.

Za druhé, i když Roy Bhaskar předpokládá, že studium sociologie je spíše studium struktur, není to předpoklad ryze ontologický, to znamená, že kriticko-realistická ontologie nevylučuje ani opačný akcent – oba přístupy nicméně sdílejí stejný axiom, a sice ten, že o společnosti můžeme říci něco a priori – funguje zde obousměrná kauzalita, generativní mechanismy apod. Proto za kritického realistu označujeme např. i Roma Harrého, který připisuje kauzální sílu primárně jednajícím aktérům (Outhwaite 1998: 288), (Potter, López 2005: 16), jejichž důvody k jednání jsou zde chápány jako příčinné mechanismy, což ovšem nevylučuje ani Bhaskar, který tvrdí, že důvody musíme chápat jako příčiny (srv. Collier 151-156). Bylo chybné pokládat zmíněné dva

⁵ Vztah zde chápeme v širokém slova smyslu, tedy nejen jako přímý interakční vztah, ale i vztah mezi různými rolemi a rozdílnými subjekty (např. občan-stát). Můžeme také rozlišovat mezi interním a externím vztahem. Interní vztahy hrají důležitou roli při formování toho, čím jsme – stávají se součástí naší osobnosti (Collier 1994: 150). Naopak vztah mezi výrobcem a koncovým spotřebitelem produktu je externího charakteru a je podmíněn celou řadou dalších vztahů (musí zde např. figurovat distributor produktu atp.)

přístupy za protikladné, jsou pouze výrazem dvou druhů kauzální analýzy; s vědomím této skutečnosti se sociální vědec snáze vyvaruje redukcionismu, jehož zdrojem je radikální přimknutí se pouze k jednomu druhu analýzy. Je nepochybně velkým ontologickým i epistemickým omylem redukovat jedince na společnost, nebo společnost na jedince a tím tak připouštět pouze kauzalitu jednosměrnou a velmi těžko dokazatelnou, protože nereálnou (Outhwaite 1987: 114-116). Pro úplnost dodávám, že tato práce je spíše rozvedením Bhaskarova přístupu.

4.

Jak již bylo naznačeno, Bhaskar se staví jak proti metodologickému individualismu, tak proti pozitivismu. Místo toho uvažuje o vztahovém modelu společnosti, kde zaměstnancem můžeme být jen díky vztahu se zaměstnavatelem, kupujícím jen díky vazbě k prodávajícímu a otcem jen ve vztahu k dítěti. Není vůbec nic nového, že to kým jsme, je silně podmíněno rozmanitostí společenských vztahů. Z tohoto pohledu je atomismus jedinců neudržitelný, ale stejně tak je neudržitelný „atomismus vztahů“, neboť jeden vztah předpokládá či podmiňuje druhý a toto vzájemné působení utváří hierarchizovanou strukturu společnosti, na kterou je třeba se zaměřit, jakožto na nositele určité komplexity generativních mechanismů (Collier 1994: 138-141).

V této souvislosti Bhaskar vyvíjí tzv. *transformační model sociální aktivity* (dále už jen TMSA), který je jádrem jeho sociální ontologie a vztahového modelu společnosti. Zde se konečně dostáváme k tomu, jak Bhaskar prostřednictvím TMSA řeší ono mnohokrát artikulované dilema struktury a jednání. Jeho přístup je dialektický, když tvrdí, že je třeba vzít v potaz jak teorie zaměřené na lidské jednání, tak strukturalistické teorie, které přisuzují ústřední roli společenským mechanismům, protože jsou chápány jako determinanty jednání. V takto obecné rovině to samozřejmě není nic nového a nemá mnoho smyslu v této práci opět rozvádět fakt, že lidské jednání a struktury na sebe vzájemně působí a ovlivňují se, zaměřím se tedy rovnou na to, co skutečně originálního podle mého názoru Bhaskar do této debaty přináší. Bhaskar nespatřuje reálnou distinkci pouze mezi jednáním a strukturou, ale také mezi dvěma aspekty obou. Společnost je nejen podmínkou (materiální příčinou) společenského jednání, ale je jím také neustále reprodukována, případně měněna; a jednání je vědomou

produkcí a zároveň převážně neuvědomovanou reprodukcí podmínek produkce, tedy společnosti. Hovoříme tedy o dualitě struktury a dualitě jednání (Bhaskar 1998: 35).

Andrew Collier tento vyjádřený vztah ilustruje na příkladu jazyka – potřebujeme znát jeho pravidla, která již existují nezávisle na nás, abychom mohli mluvit (podmínka); nemluvíme však proto (důvod), abychom reprodukovali jazyk, nýbrž proto, abychom se jeho prostřednictvím dorozuměli s ostatními; tímto naším opakovaným činem (produkcí slov a vět obtěžkaných významy) však nevědomě reprodukuje (případně měníme) jazykovou strukturu a pravidla – podmínky produkce. Je to naše opakovaná produkce, která zabraňuje zániku jazyka a je příčinou jeho změny. Tento příklad však neřeší, do jaké míry je vědomé jednání podmíněno (i s jeho důvody a motivy) existující reálnou strukturou (Collier 1994: 141-146). Můžeme nicméně poukázat na dualitu mezi sociálními a osobními aspekty jednání s odkazem na jeden s Bhaskarových příkladů: „Lidé neuzavírají sňatky proto, aby reprodukovali nukleární rodinu, a nepracují proto, aby zachovali kapitalistickou ekonomiku“ (Bhaskar 1998: 35)⁶. Společnost a společenské vztahy nejsou pouhým výsledkem intencionálního jednání a důvodů jednotlivců, to Bhaskar mj. dokládá na příkladu vojáka, jehož důvody (osobní aspekt) k válčení nejsou důvody (sociální aspekt), proč je válka vedena, nebo na tom, že nepotřebujeme znát zákony nabídky a poptávky k tomu, abychom si koupili hamburger; následující příklad si dovolím citovat: „Hluboká struktura jazyka samozřejmě může klást limity (jako přírodní struktury) na to jak se mohu vyjadřovat, ale nedeterminuje to, co řeknu“ (Bhaskar 2008: 196) – tolik k tomu, že společnost není ani jednoznačnou příčinou mého záměrného jednání.

TMSA není hluchý ani k výskytu sociálních změn – tedy k historickému procesu - neboť je ze své podstaty připouští, přičemž Bhaskar explicitně formuluje myšlenku, že když se sociální formy mění, vysvětlení povětšinou netkví v záměrech aktéru změnit je určitým způsobem, ale je důležité připustit, že tomu tak může být a každá teorie by s tím

⁶ Rozlišení na osobní a sociální aspekty jednání nám rovněž napovídá, že rozdíly, které jsou podstatné na osobní úrovni jednání, nemusí být vůbec důležité na sociální (strukturální) rovině. Opět zde použiji příklad se sňatkem – důvody k němu mohou být rozmanité, ale ve výsledku je struktura, v tomto případě instituce manželství, reprodukována. (Collier 1994: 148).

měla počítat, neboť to může hrát svoji důležitou roli např. při vysvětlování politických změn a převratů (Bhaskar 1998: 35-37).

5.

Že sociální věda není možná bez společnosti je tvrzení nezpochybnitelné, je ale rovněž pravdou, že ani společnost není možná bez určitého druhu proto-vědeckého myšlení, i když by se mělo skrývat pouze v konceptech jednajících aktérů. Bazální rozumění organizaci a fungování i té nejjednodušší společnosti je nezbytným předpokladem pro orientaci a využívání jejich zdrojů. Až na základě tohoto bazálního porozumění společenským procesům se může společnost dále vyvíjet a transformovat ve složitější celek, který už ze své komplexnosti vyžaduje genezi myšlení vědeckého, které v nastalém procesu bez konce usiluje o poznání této unikátní komplexity (Bhaskar 1998: 48). Tento velmi stručně popsany proces stál za vznikem a rozvojem sociologie jako samostatné vědní disciplíny v 19. st., kdy se proto-vědecké vědění vyvinulo ve vědění vědecké (otázku po kvalitě tohoto vědění nyní nechme stranou), reagujíc na ohlašující se modernitu a rozsáhle společenské změny, které s sebou přinesla.

Teorie vzešlé z vědeckého vědění jsou pak neustále vystavovány možností jejich revize, ne ani tak kvůli objevování se nových či opravujících teorií, ale primárně proto, že se mění i realita, kterou popisují (Manicas 1998: 320). Díky tomuto vhledu pak lépe porozumíme např. tomu, proč post-marxisté (Gramsci, Althusser) poměrně radikálně revidovali Marxovy myšlenky o reprodukci kapitalismu skrze ekonomickou základnu na myšlenky o reprodukci skrze kulturu (v případě Gramsciho hegemonní), čímž de facto z nadstavby udělali základnu – byla to reakce na vývoj a expanzi kapitalismu do všech oblastí života, včetně těch kulturních, v jedincích nejnvtitnějších.

Teorie se tak přirozeně mění s realitou, kterou popisují, jsou jejím odrazem a svoji vysvětlující tendencí můžou mít silný vliv i na její podobu (obousměrná kauzalita); vezměme si např., jakou hybnou silou ve společnosti byla (a možná stále je) neoklasická ekonomie (Outhwaite 1987: 117). Tento příklad má demonstrovat, jakou sílu věda a její diskurz může mít (nebo to, co se za ni pokládá), i to, jak může být taková síla destruktivní. V tomto případě se můžeme poučit z postmodernismu, který přikládá velký význam jazyku a jeho textuální podobě, neboť sociální věda ovlivňuje zkoumanou realitu (případně přetváří nebo vytváří novou) právě prostřednictvím performativní funkce jazyka. Jak píše Lyotard, performativní výpověď „má tu zvláštní

vlastnost, že její účinek na referens spadá vjedno s jejím vyslovením: univerzita zahajuje svoji činnost v důsledku toho, že je to o ní za takovýchto podmínek prohlášeno. Není to tedy předmětem diskuse nebo verifikace ze strany adresáta, který je naopak bezprostředně situován do takto vytvořeného nového kontextu. Pokud jde o adresanta, ten musí být vybaven autoritou dovolující, aby tuto výpověď pronesl“ (Lyotard 1993: 107-108). Adresant je v našem případě uznávaný vědec, adresát je ten, ke komu je výpověď pronášena a referens je to, čeho se výpověď týká (Lyotard 1993: 107).

6.

Kdykoliv mluvíme o věcech (jak jsme si je definovali), musíme o nich hovořit pod určitým popisem, který nelze chápat jako výraz absolutní pravdy, což podle Outhwaita nicméně neznamená, že není možné stanovit kritéria, podle kterých můžeme ze dvou (nebo více) teorií vybrat tu lepší, zkoumané realitě adekvátnější (Outhwaite 1987: 33-34). „Je jistě pravda říci, že Slunce vychází na východě a zapadá na západě, a určitě je to pravdivější než říci opak, avšak lepší vysvětlení je to zohledňující rotaci Země (Outhwaite 1987: 40). Tento výběr ‚lepší‘ teorie však nezávisí ani tak koncepci filosofie – metateorie vědy představované zde, ale na konkrétních vědách, stejně tak na jednotlivých vědách závisí, jaké *věci* budou *vysvětlovány*, od čehož se samozřejmě odvíjí způsob, jakým způsobem budu teorii o nich posuzovat (Outhwaite 1987: 33-34).

Uvedu příklad analogický k Outhwaitovu (srv. 1987: 34) – nemůžeme zpochybnit např. Althusserovu teorii o reprodukci kapitalistické struktury skrze každodenní kulturní praktiky jedinců, nebo Bourdieho habitus tím, že obě teorie opomíjejí např. pocity, které jedinci zakoušejí při každodenním docházení do svého zaměstnání. Tento příklad může působit banálně či přemrštěně, nicméně je na něm myslím dobře vidět, že časté debaty o tom, zda důležitější roli hraje jednání či struktura, vyvěrají mnohdy z přehlížení skutečnosti, že jednotliví badatelé se zaměřují na různé *vrstvy* reality. Aby byly strukturalistické makro teorie srozumitelné a vysvětlující, nezbytně musejí opomíjet detaily (ačkoliv významné) na mikro úrovni sociální reality. A naopak, pakliže chci zkoumat, jak se způsob jednání jedinců odráží v jejich narrativech, budu při tom přirozeně zanedbávat otázku, jak se reprodukuje a mění kapitalistická ekonomika. Můžu tedy srovnávat pouze ty teorie, které ze své podstaty a zaměření srovnatelné jsou.

7.

Rád bych se nyní podrobněji věnoval třem ontologickým limitům kladeným na možnosti naturalismu, jak je postuloval Bhaskar: „

1. Sociální struktury, na rozdíl od přírodních, neexistují nezávisle na procesech, které řídí.
2. Sociální struktury, na rozdíl od přírodních, neexistují nezávisle na konceptech aktérů o tom, co ve svých aktivitách dělají.
3. Sociální struktury, na rozdíl od přírodních, mohou být pouze relativně přetrvávající (takže tendence, které zakotvují, nemohou být univerzální ve smyslu časoprostorové invariance.“ (Bhaskar 1998: 38).

Tyto 3 Bhaskarovy teze se staly předmětem mnoha diskusí a komentářů; některé z nich uvedu i na tomto místě.

7.1.

K prvnímu limitu je třeba poznamenat to, že aktivity, které zaručují přetrvávání určité struktury, nemusejí být vždy identické s těmi, které jsou danou strukturou podmíněny (Outhwaite 1998: 289). Benton dále uvádí příklad struktury moci, kterou představuje například stát, který disponuje mechanismy, jenž nemusejí být v realitě neustále uplatňovány, aby tak zachovaly jeho existenci; Benton je označuje jako nástroje utlačivé moci (Benton 1998: 304). Na druhou stranu můžeme jako protiargument připomenout Foucaultův koncept panoptikonu (který však jen částečně vyvrací Bentonovu tezi) – v tomto pojetí stát skutečně nevykonává a neuplatňuje svoji utlačivou moc v plné síle, a to z toho důvodu, že jeho moc je všem dobře známa, což je skutečnost, která ve vědomí většiny jedinců funguje jako určitá sebekázeň, která má zamezit sankcím, které vyplývají z jejího porušení – což je samozřejmě možné interpretovat tak, že tyto mechanismy aktivní jsou, ačkoliv nejsou plně či explicitně uplatňovány.

7.2.

Již jsme si řekli, že podstatnou roli v tom jakou podobu společnost má, hrají koncepty jednajících aktérů – jinými slovy jejich proto-vědecké vědění, o tom co dělají. Zde se také skrývá transitivity sféra sociální vědy, neboť od pochopení konceptů se

odvívají jejich teoretická reformulace a způsoby, jakými se sociální vědec pokouší odhalit intransitivní struktury, které jsou však na konceptech závislé, protože díky nim přetrvávají. Transformace z protovědy na vědu „tak začíná pokusem o reálnou definici formy sociálního života, který byl již identifikován pod určitým popisem.“ (Bhaskar 1998: 49).

Na tomto místě se Bhaskar obrací k Marxovi a k jeho práci *Kapitál*, který chápe jako dobrý příklad transcendentálně-realistického postupu, protože Marx si pokládá otázku, jaké fenomény (a zkušenosti s nimi odražené v konceptech) musejí nastat, aby byl kapitalismus možný; stejně tak zdůrazňuje, že pochopení podstaty společenského fenoménu se skrývá v pochopení sociálních vztahů, které ho umožňují (Bhaskar 1998: 51). Marx je v souvislosti s kritickým realismem zmiňován vícekrát, a to především díky jeho implicitní metateorii vědy, která však nikdy nebyla jasně formulována; i přesto někteří autoři v jeho filosofii vědy spatřují mnohé znaky zde prezentovaného realismu. Marx totiž rovněž jako kritičtí realisté vidí velký rozdíl mezi vnějšími fenomény (jejichž projevem jsou poměrně konstantní sledy událostí určitým způsobem zakoušené jedinci) a skutečnou podstatou věcí a vztahů, která je nám skryta; rozdíl, který může ignorovat pouze impotentní věda. Identifikace tohoto rozdílu je mj. stěžejní pro pochopení a odhalení různých forem ideologií (Outhwaite 1987: 95-98).

Kritický realismus tedy nevyklučuje, že koncepty, které si aktéři vytvářejí o světě, který je obklopuje, nemusejí být realitě zcela adekvátní, což nás opět přivádí k Marxovi a jeho konceptu falešného vědomí a tedy k připuštění dle mého názoru zcela evidentního faktu, že to jak jednotlivci rozumí sociálnímu světu, není odrazem jeho vlastního fungování; zde se také skrývá silný emancipační potenciál kriticko-realistické sociální vědy, která, díky snaze přiblížit se odhalení reálné povahy sociálních struktur a toho, jak jsou aktéry reprodukovány/transformovány v procesu jejich zvýznamňování a chápání samotnými jednotlivci, může přispět k emancipaci a svobodě člověka v duchu původní osvícenské myšlenky (Manicas 1998: 315).⁷ Toto téma, které však není předmětem této práce, Bhaskar obsáhle rozvádí ve své publikaci *Scientific Realism and Human Emancipation* (1987).

⁷ Bhaskar dokonce v návaznosti na Marxe postuluje, že i fenomény mohou být falešné (či neadekvátní) a uvádí jeho příklad s fenoménem mzdy, kdy se hodnota pracovní síly mění na hodnotu práce, což, jak sám Marx komentuje, „je stejně imaginární jako hodnota Země“ (Bhaskar 1998: 52).

7.3.

Na začátku této kapitoly jsme zdůrazňovali, že pro rozvoj kritického realismu pro účely teorie vědeckého bádání, je nezbytné rozpoznání intransitivních objektů poznání – struktur a generativních mechanismů nezávislých na lidském jednání. Stojíme před poměrně komplikovanou otázkou, jak určit tyto intransitivní objekty ve společnosti a tak z hlediska kritického realismu učinit sociální vědu možnou. Zpočátku se tento úkol zdá být nemožný, neboť jsme si již řekli, že společenské struktury v žádném případě nejsou nezávislé na lidském jednání (podrobněji výše). Abychom učinili tomuto nároku kritického realismu zadost, je zřejmé, že v případě sociálních věd musíme tento požadavek poněkud modifikovat. Důležitou roli zde opět hrají koncepty samotných jednajících aktéru (popřípadě jejich definice situace), protože sociální situace neexistují nezávisle na způsobu jejich interpretace (hermeneutika, symbolický interakcionismus atd.), což ovšem nevylučuje jejich relativní intransitivitu. Když přijmeme fakt, že objekty sociální vědy i jejich vysvětlení nezbytně podléhají interpretaci, neznamená to, že nejsou skutečné. To, že společnost a společenské vztahy nejsou pozorovatelné, neimplikuje, že nejsou reálné, zde nám opět rezonuje jádro realistické ontologie ‚být je víc, než být vnímán‘ (Outhwaite 1998: 283-286). Bhaskar v této souvislosti rozlišuje mezi kauzální provázaností a existenční intransitivitou, která navazující na předchozí řádky, znamená, že objekty sociální vědy, přestože podléhají změně, existují a ‚fungují‘ nezávisle na procesu jejich interpretace a zkoumání, ačkoliv je tento proces může změnit (Bhaskar 1998: 47).⁸

To znamená, že např. právní systém, který zde chápeme jako strukturu podmiňující společenský řád a regulující tak aktivity jedinců, lze zkoumat jako dočasný intransitivní objekt (který se ovšem historicky vyvíjí), neboť pokud by podléhal neustálé změně, zavládl by společenský chaos a anomie podobná entropii v přírodních vědách. Nicméně zdá se, že v sociálních vědách se přece jen hranice mezi intransitivitou a transitivity rozmazává a rozhodně není tak zřetelná jako u věd přírodních. Ted Benton ovšem namítá, že o časoprostorové intransitivě v absolutním slova smyslu se nedá hovořit ani u přírodních struktur, protože i ty podléhají změně, ačkoliv v nesrovnatelně delším časovém horizontu (Benton 1998: 306-307).

⁸ Což způsobí, že sama teorie vzešlá z tohoto procesu se rázem stává zastaralou, protože změnila ‚předmět‘ svého zkoumání.

8.

Dále je třeba si uvědomit, píše Bhaskar, že když studujeme sociální svět, musíme se spoléhat pouze na fenomény a sociální mechanismy, které se objevují v otevřeném systému, neboť při zkoumání sociálních fenoménů nemůžeme, na rozdíl od přírodních věd, vytvořit uzavřený více méně kontrolovatelný systém, z toho dle Bhaskara vyplývá, že sociální věda nemůžeme být prediktivní, ale výlučně vysvětlující (Bhaskar 1998: 21). Na to např. Ted Benton namítá, že tato postulovaná distinkce, která nám říká, že v přírodních vědách lze obecně uměle vytvořit uzavřený systém (za účelem experimentu a predikce), zatímco v sociálních ne, má základ v příliš úzkém pojmání přírodních věd, které zdaleka nezahrnuje všechny obory. Dokonce i v klasickém experimentálním „uzavření“ používaném v některých přírodních vědách lze zpochybnit předpoklad nezasahování nedetekovaných vnějších vlivů na mechanismus, který je právě zkoumán. Mimo to existují přírodní vědy, kde je možnost experimentálního „uzavření“ pro účely empirické kontroly teorie vyloučena, jedná se např. o tzv. historické přírodní vědy jako je geologie, evoluční biologie či již dříve zmiňovaná meteorologie. Bhaskarova kritika empirických realistů tak dle Bentona není dostatečná a je podryta Bhaskarovým paradigmatem experimentálního uzavření a jeho role v testování teorií, které předpokládá určitou konstantní kombinaci událostí (viz. kapitola o transcendentálním realismu), která ovšem není v Bhaskarově filosofii pokládána za nezbytnou. Tento naznačený rozpor vede Bentona až k poměrně radikálnímu konstatování, že v Bhaskarově filosofii můžeme najít skryté pozitivistické residuum, které se odráží v zdůrazňování experimentálního prostředí, predikce a testování, což podle něj následně vede k ostrému kontrastu mezi přírodními a sociálními vědami, o jehož eliminaci, nebo minimálně zmírnění, Bhaskar paradoxně usiluje – jeho filosofie by se tak dala spíše označit jako anti-naturalismus (Benton 1998: 307-310).

Osobně se domnívám, že otázka, zda je Bhaskar spíše naturalista, nebo spíše anti-naturalista, není pro celou filosofii podstatná. Je nicméně zřejmé, že kritický realismus má potenciál být zastřešující filosofií jak pro přírodní, tak pro sociální vědy, protože navzdory odlišnostem (které jsou poměrně dobře diskutovány a zohledněny) zde existují některé významné paralely, kterých si kritický realismus všimá – naše znalosti o určitém objektu nejsou to samé jako jeho ontologický status; důležitost kauzálního vysvětlení pomocí generativních mechanismů; nemožnost redukce kauzality na její vnější projevy apod.

9.

Jelikož Bhaskar postuluje absenci uzavřených systémů v sociálních vědách, nelze podle něj teorie zcela spolehlivě testovat, jako v případě přírodních věd, a to ani pomocí statistických metod, neboť „významy nemohou být měřeny, pouze rozuměny“ (Bhaskar 1998: 46), (Bhaskar 1998: 45), což znamená, že sociální realitu v její celistvosti nelze postihnout matematickým algoritmem. Tento argument, zpochybňující výpovědní hodnotu kvantitativních metod výzkumu za použití statistických analýz rozvádí ve své stati Manicas (1998: 330-336), na kterého navážu a který tvrdí, že příčiny nejsou přísady.

Dejme tomu, že na základě laického pozorování, zkušenosti či sociologické intuice rozpoznáme určitý vztah mezi dvěma (nebo více) proměnnými (popřípadě k nim během procesu analýzy *přidáváme* dle úsudku další), dále si o nich vytvoříme hypotézu, kterou podrobíme rozhodnému testu, který má prokázat, či vyvrátit námi tušený vztah. Obvykle se dozvíme, že úhrn našich nezávislých proměnných *vysvětluje* závislou proměnnou z x procent, na základě čehož vyvozujeme teze o sociální realitě, které mají např. následující povahu: když x nabývá hodnoty z, y bude mít hodnotu v; nebo konkrétnější příklady: ‚existuje vztah mezi inteligencí a úspěchy ve škole‘ (což je samozřejmě pravda); ‚inteligence vysvětluje úspěchy ve škole ze 70% procent‘; ‚je pravděpodobné, že student s vysokým IQ bude úspěšný ve škole‘ atd. Tyto příklady z praxe jsou jen dalšími příklady empirického redukcionismu (který se omezuje na zkoumání regularit) a neúplné indukce, které mají s vysvětlením společného jen málo, neboť nám neřeknou nic o systému vzdělávání a jeho hodnotících kritériích, o tom *proč a jakým způsobem* má na úspěch ve škole vliv sociální prostředí atp. Takovýto postup se vzdává základního požadavku vědy na pochopení širších a hlubších souvislostí, pakliže je chápán jako konečný a vysvětlující.

Touto problematikou se (z pozice kritického realismu) zabývá i Andrew Sayer (srv. 1999: 19-22), který rozlišuje mezi intenzivním a extenzivním výzkumem, což obvykle překládáme jako kvalitativní x kvantitativní výzkum. Kvantitativní výzkum, píše Sayer, často trpí nekoherencí, špatnou abstrakcí, či nedostatečným konceptuálním řešením. Jako příklad uvádí praxi, kdy výzkumník použije oficiální statistiky (týkající se např. sektoru služeb) a zachází s nimi, jako kdyby byl sektor služeb jakýsi podle potřeby volně manipulovatelný monolit. Již ze své podstaty mají však podle Sayera kvantitativní

metody minimální vysvětlující hodnotu, protože statistické explanace nejsou explanacemi ve smyslu mechanismů, příčin a následků, ale spíše kvantitativními popisy formálních (nikoli substantivních) asociací.

Tato subkapitola nemá být obžalobou kvantitativních metod výzkumu obecně, spíše některých přístupů k nim, přístupů technokratických a instrumentálních. Technokratických ve smyslu manipulace s fakty a instrumentální ve smyslu poptávky po těchto ‚faktech‘. Kvantitativní metody mají v sociálních vědách jistě svoje místo, ale jak nás učí postmoderní myšlení, je zde zapotřebí (jako všude jinde) silná sebereflexe ve smyslu uvědomění si z jakého konceptu vycházím a jak tento koncept omezuje moje poznání a výpovědní hodnotu mých výstupů. Rovněž bych nerad vyvolal dojem, že kritický realismus je nepřitelem empirických metod šetření, naopak - jsou nezbytné např. pro potvrzování teorií, ale spíše než kvantitativní upřednostňuje kvalitativní metody. Ty jsou sice časově náročné, a díky tomu, že se nezbytně soustředí na malý vzorek, nezobecnitelné, ale jejich vysvětlující potenciál je nesrovnatelně větší. Na tomto místě je myslím čestné přiznat, že i já se s tímto pohledem kriticky ztotožňuji.

Závěr

Kritický realismus není pouze alternativou k realismům všeho druhu, které spojuje naivní víra v objektivní poznání světa pod jedním arbitrárně stanoveným popisem, je také alternativou k epistemickému nihilismu, který do sociálních věd vnesl postmodernismus. Ještě před rozšířením postmoderního myšlení Bhaskar v knize *A Realist theory of science (org. 1975)* upozorňoval na sociální rozměr vědeckého poznání a sociální proces chápal jako nezbytný pro kumulaci a rozvoj vědění⁹. Tento fakt tak není překážkou, ale spíše nezbytným předpokladem k přibližování se k podstatě zkoumaných objektů, neboť jak jsme mohli na konkrétních příkladech vidět, mezi dvěma pohledy jsme schopni vybrat ten realitě adekvátnější; pokud by to možné nebylo, upadli bychom do radikálního relativismu, který zarytě popírá i sám sebe. To ovšem ještě zdaleka neznamená, že naše popisy jsou konečné a nejsprávnější – pouze slouží k dalšímu prohlubování znalostí v daném oboru. Abychom však o objektech našeho zájmu mohli něco zjistit, je nejprve zapotřebí objasnit jejich ontologický status, od kterého se odvíjí i možnosti poznání daného objektu. Z tohoto důvodu jakákoli věda potřebuje svoji filosofii, respektive každá věda ji má v implicitní formě, kterou je třeba artikulovat a explicitně postulovat, jinak řečeno podrobit důkladné analýze naší výchozí koncepci světa, který chceme zkoumat.

V nezbytné stručnosti je pro kriticko-realistickou ontologii společnosti důležitá identifikace obousměrné kauzality struktury a jednání, tendence *věcí* reagovat určitým způsobem na základě příčinných mechanismů, které nejsou invariabilní, ale jsou díky společenské aktivitě více či méně transformovány. Slovo tendence je důležité, neboť značí, že potenciál *věcí* reagovat určitým způsobem je závislý na kontextu a interakcích s dalšími mechanismy či podněty. Z tohoto důvodu by se měla věda soustředit právě na zkoumání vlastností těchto mechanismů a nikoli primárně na to, jaké události uvádějí v chod, protože ty jsou mnohem více proměnlivé a jsou pouze výsledkem působení mechanismů – nelze tedy postupovat způsobem ‚když A, tak B‘, protože to samo o sobě není vysvětlením ‚proč A, a proč B‘. Rozvedme jednoduchý Outhwaitův příklad s diskriminací (srv. 1987: 116); Rom byl na základě své etnicity odmítnut zaměstnavatelem; za touto konkrétní událostí a diskriminujícím rozhodnutím zaměstnavatele (které zde nepochybně funguje jako příčina dalších událostí) se však

⁹ Je zde patrný vliv Kuhnovi knihy *Struktura vědeckých revolucí (org. 1962)*.

skrývá a rozplétá složitý sociální mechanismus, jehož produktem je výskyt diskriminace v nejrůznějších podobách a sociálních situacích. Najednou zde vyvstává celá řada dalších otázek: jak je tento mechanismus konstruován? Jakou roli zde hrají vzdělávací instituce, média, historie, výchova atd.? Otázek je nespočet a jejich zodpovězení je úkolem sociální vědy, která nemůže být prediktivní, ale pouze vysvětlující. Zmíněny sociální fenomén však těžko vysvětlíme pomocí kvantitativních metod. Je zde nepochybně zapotřebí teorie zohledňující koncepty aktérů i to jak tyto koncepty reprodukuje, utvářejí a transformují zmíněny sociální mechanismus. Dalším krokem je ověřování teorie primárně pomocí dobře koncipovaných empirických kvalitativních zkoumání. Ty mohou teorii falsifikovat, dočasně potvrdit, nebo pozměnit tak, aby co možná nejvíce reflektovala skutečnou situaci a stala se tak potenciálním nástrojem její změny.

Jaký je ve zkratce další přínos kritického realismu pro sociální vědu? Snad by nás mohl vést ke střídmosti našich závěrů o *věcech*, které jsme se rozhodli zkoumat, neboť poznávat můžeme, aniž bychom při tom redukovali komplexní realitu na naše kognitivní schopnosti. Kritický realismus neuznává jeden metodologický postup, nýbrž to, že naše metody se musejí odvíjet od povahy předmětu zkoumání, od jeho ontologického rozměru, i proto může být zastřešující filosofií pro rozličné teorie a metodologické postupy. Kritický realismus nás učí, abychom byli obezřetní před ‚kvantitativními‘ vysvětleními a redukcionismy všeho druhu. Díky rozlišení tří dimenzí reálného se můžeme konečně rozloučit s empirismem a pozitivismem, a více se soustředit na to, jak naše poznatky teoreticky zakotvit.

Domnívám se, že kriticko-realistický přístup má v sociálních vědách svoje místo, a kdyby tato nikterak vyčerpávající práce byla prvním nepatrným stimulem k jeho sofistikovanějšímu rozvíjení i v českém prostředí, plně by myslím splnila svůj účel, protože jak poznamenává Bhaskar, kritický realismus není pouze filosofií vědy, ale rovněž filosofií pro vědu (Outhwaite 1987: 119).

Použitá literatura

ARCHER, Margaret, Roy BHASKAR, Andrew COLLIER, Tony LAWSON a Alan NORRIE. *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge, 1998. ISBN 0-415-19632-9.

BENTON, Ted. Realism and Social Science: Some comments on Roy Bhaskar's 'The Possibility of Naturalism'. In: ARCHER, Margaret, Roy BHASKAR, Andrew COLLIER, Tony LAWSON a Alan NORRIE. *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge, 1998, s. 297-312. ISBN 0-415-19632-9.

BHASKAR, Roy. *A Realist Theory of Science*. London: Routledge, 2008. ISBN 978-0-415-45494-0.

BHASKAR, Roy. *The Possibility of Naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences*. London: Routledge, 1998. ISBN 0-415-19873-9.

BHASKAR, Roy. *Scientific realism and Human Emancipation*. London: Verso, 1986.

COLLIER, Andrew. *Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. London: Verso, 1994. ISBN 978-0-86091-602-4.

KUHN, Thomas Samuel. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-86005-54-2.

LÓPEZ, José a Garry POTTER. *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism* [online]. London: Continuum, 2005[cit. 2014-05-08]. ISBN 9781847141064. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/cuni/docDetail.action?docID=10224667>

LYOTARD, Jean-François. *O Postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993. ISBN 80-7007-047-1.

MATTHEWMAN, Steve a Douglas HOEY. What Happened to Postmodernism?. *Sociology* [online]. 2006, roč. 40, č. 3, s. 529-547 [cit. 2014-05-08]. DOI: 0038038506063673. Dostupné z: <http://soc.sagepub.com/content/40/3/529.full.pdf>

MANICAS, Peter. A Realist Social Science. In: ARCHER, Margaret, Roy BHASKAR, Andrew COLLIER, Tony LAWSON a Alan NORRIE. *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge, 1998, s. 313-338. ISBN 0-415-19632-9.

POTTER, Garry a José LÓPEZ. *After Postmodernism: The New Millennium*. In: LÓPEZ, José a Garry POTTER. *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism* [online]. London: Continuum, 2005 [cit. 2014-05-08]. ISBN 9781847141064. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/cuni/docDetail.action?docID=10224667>

SAYER, Andrew. *Realism and Social Science* [online]. London: SAGE, 1999 [cit. 2014-05-08]. ISBN 9781847876836. Dostupné z: <http://site.ebrary.com/lib/cuni/docDetail.action?docID=10256981>

OUTHWAITE, William. *New Philosophies of Social Science: Realism, Hermeneutics and Critical Theory*. London: MACMILLAN PRESS LTD: 1987. ISBN 0-333-36315-9.

OUTHWAITE, William. *Realism and Social Science*. In: ARCHER, Margaret, Roy BHASKAR, Andrew COLLIER, Tony LAWSON a Alan NORRIE. *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge, 1998, s. 282-296. ISBN 0-415-19632-9.